

'Maar we wisten ons door de Heer geroepen'

Zuid-Afrika en de aangrenzende landen tijdens de apartheidsjaren.

‘Maar we wisten ons door de Heer geroepen’

Kerk en apartheid in transnationaal perspectief

Onder redactie van CASPAR DULLEMOND, BARBARA HENKES en
JAMES KENNEDY

Hilversum
Verloren
2017

Passage Reeks 46

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij de financiële steun van de Stichting Dr. Abraham Kuypersfonds en de Stichting Zuid-Afrikahuis Nederland.

Afbeelding op het omslag: Ronel (Zuid-Afrika), collectie Sidney Groeneveld.
De artikelen in deze bundel zijn *peer reviewed*.

ISBN 978-90-8704-624-8

© 2017 Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

<i>Barbara Henkes, Caspar Dullemond en James Kennedy</i> Inleiding. Kerk en apartheid in transnationaal perspectief	7
<i>Wouter Marchand</i> In navolging van 'de grote Grensoverschrijder'. Jan Buskes, John Collins en de vroege anti-apartheidsbeweging als onderdeel van een <i>global civil society</i> , 1956-1965	23
<i>Yara van 't Groenewout</i> 'Wat heeft ons spreken nog voor zin?' Het gereformeerde debat over het <i>Programme to Combat Racism</i> , 1975-1978	43
<i>Retief Müller</i> 'Hij was een van ons.' Beyers Naudé en zijn Nederlandse netwerk	63
<i>George Harinck</i> Een 'frontaanval op apartheid'. Herman Bavinck als inspiratiebron voor de Zuid-Afrikaanse theoloog Bennie Keet	83
<i>Erica Meijers</i> Confrontaties met zwarte ervaring. Zwarte Zuid-Afrikaanse studenten in debat over apartheid in de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland	105
<i>Caspar Dullemond</i> Hameren op het aambeeld van de kerkelijke correspondentie. De vrijgemaakt gereformeerden in het Zuid-Afrika van apartheid, 1948-1978	131
<i>Bernard Slaa</i> 'Zo zag ik Suid-Afrika!' Han Gijmink als verrassende initiator van de Nederlands Zuid-Afrikaanse Werkgemeenschap	149

<i>Barbara Henkes</i>	
‘Dan neem jy iets van die Skepper in jou eie hand.’ Botsende betekenissen van ras en religie in een Nederlands-Zuid-Afrikaans verwantschapsnetwerk	171
<i>Kees (C.S.) van der Waal</i>	
Nabespeking van een Nederlandse Zuid-Afrikaan: blank-zijn of profeet-zijn onder apartheid in de Nederlandse diaspora	197
Samenvattingen	215
Summaries	219
Over de redacteuren en auteurs	223
Registers	225

Inleiding

Kerk en apartheid in transnationaal perspectief

BARBARA HENKES, CASPAR DULLEMOND
en JAMES KENNEDY

Die alledaagse discriminatie was misschien nog wel het ergste, herinnert ds. Hans Vonkeman zich, wanneer hij eind jaren 1990 in een serie artikelen terugblijkt op zijn langjarige arbeid als zendeling in het Zuid-Afrika van de apartheid. Christenen uit Europa, schrijft de predikant in het opinieblad van zijn Nederlands Gereformeerde Kerken, konden ‘onmogelijk vrede [...] hebben met de afschuwelijke “kleine apartheid” van aparte ingangen, loketten, bankjes in het plantsoen, vervoermiddelen, zelfs zeestranden en wat niet al. Geen zendeling die daar niet tegen geprotesteerd heeft’.¹

In 1959, twee jaar na zijn aankomst in Natal, verdedigde deze toen nog jonge zendeling het Zuid-Afrikaanse rassenbeleid met een wat badinerende verwijzing naar diezelfde ‘kleine apartheid’. Het was hem opgevallen, schreef Vonkeman toen in een artikel voor het vrijgemaakte *Gereformeerd Gezinsblad*, hoe slecht men in Nederland van de werkelijke toestand in Zuid-Afrika op de hoogte is. Ja, Nederlanders weten dat het er ‘niet helemaal pluis is’ omdat ‘de niet-blanken aparte ingangen hebben in postkantoren, stations enz. en dat ze nota bene niet eens in dezelfde bus mogen als de blanken’. Op basis daarvan zeggen mensen vervolgens dat het rassenbeleid niet deugt, aldus Vonkeman: ‘In feite is een dergelijke redeneermethode even dwaas als ziende het opvallende uniform van de portier van een grote nv te concluderen dat er met die nv iets niet in orde is.’²

Zou hij zich deze uitspraak veertig jaar later nog herinnerd hebben? De confrontatie met een financiële opdracht uit datzelfde verleden vindt hij al pijnlijk genoeg. ‘Racisme is al een oud en wijdverspreid artikel’, peinst Vonkeman in zijn terugblik: ‘Waren wij er zelf zo vrij van? Ik heb hier vòòr mij een papier gedateerd 27 April 1962 waarboven staat Machtiging. De inhoud? “De Raad van de Gereformeerde Kerk te Kampen machtigt Ds Johan Vonkeman [...] een spaarrekening te openen voor de kerken van de inboorlingen.” Schreven wij dat?’³ Hij kan het zich anno 1999 nauwelijks meer voorstellen. Hijzelf is veranderd, Zuid-Afrika ook: de ‘boze droom’ van apartheid, zoals hij het omschrijft, is eindelijk voorbij.⁴ Maar daarmee is voor hem de kous niet af. Hoe kon zijn eigen kerk, vraagt Vonkeman, ‘toch ooit in 1957 tot het besluit komen met zending in Zuid-Afrika, het bakerland

1 J. Vonkeman, ‘Snippers uit Afrika: zending en apartheid’, *Opbouw*, 26 november 1999.

2 J. Vonkeman, ‘Als passagier aan boord van de “Zuid-Afrika” VIII. Een aanloopje tot de “apartheid”’, *Gereformeerd Gezinsblad*, 1 augustus 1959.

3 J. Vonkeman, ‘Snippers uit Afrika: “ik” en apartheid’, *Opbouw*, 24 december 1999. Er staat ‘inborlingen’.

4 J. Vonkeman, ‘Snippers uit Afrika: zending en apartheid’, *Opbouw*, 26 november 1999.

van apartheid, te beginnen?’⁵ En hoe kon hij zelf zendeling zijn, daar waar het ‘akelige rotsblok van de apartheid’ de weg versperde?⁶ Zijn antwoorden komen aarzelend, waai-eren alle kanten uit. Het was een andere tijd.⁷ Andere kerken deden het ook.⁸ Apartheid was voor een reëel probleem de verkeerde oplossing.⁹ De mens is slecht.¹⁰ Communistische bevrijdingsbewegingen hitsten de gekleurde bevolking op.¹¹ Als zendeling onder de zwarte bevolking had je alleen zijdelings met apartheid te maken.¹² Geeft hij verklaringen of zoekt hij excuses? De apartheid was verkeerd, weet hij nu: ‘Maar we wisten ons door de Heer geroepen. Zulke mensen onder welk politiek beleid ook maar, blijven hardnekkig met hun werk doorgaan.’¹³

Verschuivingen in het denken over apartheid

Het besef dat het apartheidbeleid – waarmee de ongelijkheid tussen ‘zwart’ en ‘wit’ sinds 1948 steeds verdergaand werd doorgevoerd en vanaf het eind van de jaren 1980 in fases werd afgeschaft – niet deugde, kwam binnen de Nederlandse kerken niet bij iedereen op hetzelfde moment. Voor veel individuele kerkleden en kerkelijke gremia lag de ‘perspectiefwisseling’, zoals Erica Meijers het noemt, in de vroege jaren 1960, met het bloedbad van Sharpeville als schokkende en katalyserende gebeurtenis.¹⁴ Maar er waren binnen de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland al in de jaren vijftig invloedrijke stemmen, mede afkomstig uit de zending, die zich in niet mis te verstane termen uitspraken tegen het discriminerende beleid van de Zuid-Afrikaanse regering. Aan de andere kant werd in de behoudende vleugel van deze kerken, net als in kleinere kerken van gereformeerde signatuur, de apartheid tot het begin van de jaren 1990 niet veroordeeld en in sommige gevallen hartstochtelijk verdedigd; een houding die later nauwelijks verantwoord kon worden.¹⁵ De vrijgemaakte (later Nederlands gereformeerde) dominee Vonkeman was niet de enige die zich, terugkijkend, gedwongen voelde tot enig zelfonderzoek. Naar aanleiding van het overlijden van Nelson Mandela in 2013 vroeg *Trouw* aan Jan van der Graaf, voorheen secretaris van de Gereformeerde Bond binnen de

5 J. Vonkeman, ‘Snippers uit Afrika: apartheid en zending’, *Opbouw*, 12 november 1999.

6 J. Vonkeman, ‘Snippers uit Afrika: zending en apartheid’, *Opbouw*, 26 november 1999.

7 Ibidem.

8 Ibidem. Hij noemt in dit verband de Christelijk Gereformeerde Kerken en de (hervormde) Gereformeerde Zendingbond. Dat het zendingswerk van deze laatste organisatie uiteindelijk niet van de grond kwam, had niets te maken met het rassenvraagstuk, aldus Vonkeman.

9 J. Vonkeman, ‘Snippers uit Afrika: tussen Janmaat en Sinjeuren’, *Opbouw*, 9 januari 1998.

10 J. Vonkeman, ‘Snippers uit Afrika: zending en apartheid’, *Opbouw*, 26 november 1999.

11 Ibidem.

12 J. Vonkeman, ‘Snippers uit Afrika: “ik” en apartheid’, *Opbouw*, 24 december 1999.

13 J. Vonkeman, ‘Snippers uit Afrika: zending en apartheid’, *Opbouw*, 26 november 1999.

14 Erica Meijers, *Blanke broeders – zwarte vreemden. De Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de apartheid in Zuid-Afrika 1948-1972* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2008) 13.

15 Vgl. George Harinck, ‘Vrijgemaakten en de apartheid’, *Nederlands Dagblad*, 10 december 2013.

Nederlandse Hervormde Kerk, om een verklaring voor die lang volgehouden steun aan het Zuid-Afrika van de apartheid. Zijn organisatie, legde Van der Graaf uit, vertrouwde 'de marxist' Mandela niet. Diens verzoenende houding kwam als een verrassing: 'Mandela had zo lang geleden onder het apartheidsregime. Toch streefde hij naar verzoening. Uiteindelijk opende hij ons de ogen.' Van der Graaf gaf toe 'het toch een beetje warm' te krijgen bij het terugdenken aan zijn steun voor de apartheid: 'Maar met de slavernij ging het ook zo. Later belijd je schuld.'¹⁶

De verschuivingen in het denken over apartheid binnen protestants-christelijke kringen is een van de ontwikkelingen die wij met deze bundel willen laten zien. Die verschuivingen liepen niet gelijktijdig, en waren sterk afhankelijk van de theologische en sociale samenstelling van het betreffende gezelschap. Op basis van nauwkeurig empirisch onderzoek willen wij nagaan hoe Nederlandse protestants-christelijke kerkgenootschappen, christelijk geïnspireerde organisaties en politiek geëngageerde gelovigen het politieke regime van apartheid door de kruisbestuiving van hun internationale netwerken ter discussie stelden of juist legitimeerden en steunden. Over de houding van de Nederlandse kerken ten aanzien van apartheid is veel geschreven, maar 'vrijwel zonder uitzondering in de hitte van het debat zelf', aldus Erica Meijers in de inleiding van haar proefschrift *Blanke broeders – zwarte vreemden* uit 2008.¹⁷ Zij was de eerste die, toen het stof eenmaal was neergedaald, een balans opmaakte, althans voor de twee grootste protestantse kerken. Meijers besteedde in haar dissertatie veel aandacht aan de contacten tussen die kerken in Nederland met 'witte' Afrikaner kerken in Zuid-Afrika. Tegelijkertijd gaf zij de nodige ruimte aan een politiek perspectief, waardoor de blik ook buiten de kerkmuren werd gericht. Op die lijn willen we in deze bundel verder gaan, waarbij we de focus verbreden. Wij willen ook de ontwikkelingen buiten hervormde en gereformeerde kring in deze bundel betrekken. Zo richten we ons op de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt en verschillende protestants-christelijke verbanden en individuen in Nederland en Zuid-Afrika, evenals op andere plekken waar uitwisseling tussen kerkleden uit beide landen tot stand kwam.

Transnationale vergezichten

We plaatsen deze ontwikkelingen in een transnationaal perspectief. Dat betekent dat we nagaan hoe mensen, groepen en organisaties in het ene land zich herkenden en geïnspireerd raakten door opvattingen, activiteiten en protestrepertoires die in het andere land werden ontwikkeld – en hoe deze werden overgenomen en aangepast aan de specifieke nationale context – of juist werden verworpen. De nadrukkelijke focus in dit boek is hoe transnationale overdracht tussen individuele gelovigen en kerkelijke actoren het debat en de strijd over apartheid heeft vormgegeven.

¹⁶ Robin de Wever, 'Waarom bleven de gereformeerden zolang pro-apartheid?', *Trouw*, 9 december 2013.

¹⁷ Meijers, *Blanke broeders*, 10.

Kerk en geloof beperken zich niet tot nationale grenzen. In de rooms-katholieke kerk is dat bijna een vanzelfsprekendheid. Maar ook het protestantisme kent een levendige transnationale praktijk, zowel waar het gaat om de zending als om de migratie van kerkleden naar andere delen van de wereld. Vaak werden door en voor geëmigreerde landgenoten kerken opgericht zodat ze hun geloof konden belijden in de taal van herkomst en volgens de hen vertrouwde rituelen. Dergelijke ‘migrantenkerken’ vervulden een belangrijke functie bij de opvang van pas gearriveerde geloofsgenoten. Zij onderhielden geregeld contact met vertegenwoordigers van hun kerk in het land van herkomst en in het land van bestemming. Welke betekenis vervulden die contacten voor de acceptatie of afwijzing van apartheid onder de Nederlandse nieuwkomers in Zuid-Afrika en de achterblijvers in Nederland? Onder welke omstandigheden kon een vanzelfsprekende acceptatie plaats maken voor kritiek op apartheid – en wat speelde mee bij een blijvende steun aan het apartheidsregime?

Ondanks de toenemende mobiliteit en de opkomst van wereldwijde burgerinitiatieven die voortkwamen uit een toenemende gevoeligheid voor universele mensenrechten – ook wel aangeduid als ‘global civil society’ – bleven de meeste kerken ook na de oorlog nog bij uitstek nationale instanties.¹⁸ Ze opereerden in de eerste plaats binnen de juridische en organisatorische grenzen van de natiestaat, al bewogen spraakmakende voorangers zich binnen een internationaal kerkelijk netwerk, zoals meerdere bijdragen aan deze bundel laten zien. Maar ook de internationale oecumene was georganiseerd langs de lijnen van nationale kerken, met aanvankelijk nog een dominante rol voor de ‘witte’ Westerse geestelijk leiders, zoals te zien is bij grote *religious internationals* als de Wereldraad van Kerken. Door de toenemende ontwikkeling van mondiale geloofsgemeenschappen werden de nationale en raciale schotten door de wereldwijde gemeenschap van gelovigen steeds meer als problematisch ervaren. De betekenis van nationale kerken werd bovendien ondermijnd door de opkomst van flexibele vormen van religieus- en kerk-zijn op plekken waar het instituut kerk aan betekenis had ingeboet. In de eerste decennia van de apartheidsjaren stonden de nationale kerken echter nog recht overeind. De vraag dient zich aan: wat was de betekenis van de kerkelijke contacten over de landsgrenzen heen? En wat leverden die transnationale contacten de kerken en hun gelovigen concreet op?

In de Engelstalige geschiedschrijving is recentelijk meer aandacht ontstaan voor de betekenis van transnationale netwerken in de politieke strijd van tegenstanders van apartheid.¹⁹ In Nederland richtte het onderzoek zich tot nog toe vooral op de nationa-

¹⁸ Dat het hier gaat om een omstreden concept wordt duidelijk uit meerdere publicaties waar onder John Keane, *Global Civil Society?* (Cambridge University Press, 2003); Krishan Kumar, ‘Global Civil Society’, *European Journal of Sociology*, 48:3 (2007) 413-434. Zie in verband met apartheid: Håkan Thörn, *Anti-Apartheid and the emergence of a global civil society* (New York/Oxford: Palgrave Macmillan, 2006).

¹⁹ Zie onder meer Rob Skinner, *The Foundations of Anti-Apartheid. Liberal Humanitarians and Transnational Activists in Britain and the United States, c.1919-64* (New York/Oxford: Palgrave Macmillan, 2010); Thörn, *Anti-Apartheid*; David Featherstone, *Solidarity. Hidden Histories and Geographies of Internationalism* (London: Zed Books, 2012).

le context. Er is nog weinig aandacht besteed aan de vraag hoe groepen of individuen in aanraking kwamen met denkbeelden en ervaringen uit andere landen en continenten, en hoe zij deze al dan niet betrokken bij hun eigen opstelling ten aanzien van apartheid. De bijdragen aan dit boek geven aan hoe gereageerd werd op zowel witte als zwarte *cross-border agents* die een beroep deden op inlevingsvermogen en daadwerkelijke solidariteit. Verschillende partijen in Zuid-Afrika en daarbuiten zochten en kregen steun van kerkelijke instanties, christelijk geïnspireerde organisaties en individuele gelovigen in Nederland: hetzij voor hun strijd tegen het apartheidsregime, dan wel om het apartheidsbeleid te legitimeren. De verschillende artikelen laten zien hoe de onderlinge contacten en uitwisselingen identificaties met de ene of de andere positie konden bewerkstelligen. Maar ook hoe de afstand van duizenden kilometers tussen geloofsgenoten en verwanten onoverbrugbaar kon worden als de politiek-morele keuzes te ver uit elkaar kwamen te liggen. Daarmee willen wij laten zien dat transnationale uitwisselingen tussen christelijk Nederland en Zuid-Afrika niet enkel leidden tot een massale en effectieve mobilisatie van de publieke opinie in Nederland tegen apartheid. Voordat het zover was, gingen daar moeizame uitwisselingen en pijnlijke breuken aan vooraf – en ten tijde van dat breedgedragen anti-apartheidsvertoog in Nederland bleven er organisaties en individuen die zich geroepen voelden het apartheidsbeleid te verdedigen en te steunen. Ook zij verdienen onze aandacht om te doorgronden op welke uiteenlopende manieren en met welke tegengestelde uitkomsten religieuze opvattingen en politiek-morele standpunten met elkaar verweven kunnen raken.

Culturele en politieke transfer

Om deze transnationale praktijk te duiden werken we in dit boek met de concepten ‘vervlochten geschiedenissen’ en ‘culturele en politieke *transfer*’. Deze vormen het uitgangspunt van waaruit de diverse bijdragen zijn geschreven. Het gedeelde thema – de verwevenheid van religieuze en politieke praktijken, met name in tijden van politieke repressie – leent zich daar ook goed voor, omdat kerk en geloof deel uitmaken van nationale, raciale en dus ook politieke identificaties. Kerk en geloof zijn permanent in beweging en krijgen steeds opnieuw vorm onder invloed van nationale en internationale ontwikkelingen. Die benadering kan ons helpen om nationale kaders open te breken, en zodoende de geschiedschrijving over apartheid te verbreden. Daarmee zal deze bundel zich niet beperken tot Nederland en Zuid-Afrika, al vormt de overdracht en uitwisselingen tussen die beide landen wel het uitgangspunt. Voordat we het ontstaan en de verdere ontwikkeling van de kerkelijk-religieuze netwerken tussen Nederland en Zuid-Afrika nader bekijken, is het nodig iets langer stil staan bij de hierboven geïntroduceerde concepten.

De Franse cultuurhistoricus Michel Espagne muntte het begrip *cultural transfer*.²⁰ Es-

²⁰ Michel Espagne, ‘Sur les limites du comparatisme en histoire culturelle’, *Genèses. Sciences sociales et histoire* 17 (1994) 112-121.

pagne stelde dat elke natie eigen culturele praktijken ontwikkelt en tegelijkertijd – door *cultural transfer* – culturele elementen uit het buitenland haalt en toepast. Historici die zich richten op dit proces van *cultural transfer*, bestuderen de veranderingen die ideeën, concepten of culturele praktijken ondergingen wanneer ze werden overgenomen en toegepast in een importerende cultuur. Het dynamische proces van overdracht en aanpassing aan de nieuwe context zou ruime aandacht moeten krijgen. Dit werd onder meer bereikt door de dragers van deze *transfer*, zoals migranten, reizigers, journalisten, kunstenaars, zendelingen en missionarissen, evenals media en onderlinge correspondenties, centraal te stellen.²¹ Op deze manier kon aangetoond worden ‘that things did not only happen at the same time or resemble each other, but were actually connected.’²² Bovendien realiseerde men zich dat grensoverschrijdende transfer zich niet hoefde te beperken tot een eenrichtingsverkeer van het ene land naar het andere, maar dat het evengoed kon gaan om een wisselwerking of een beweging tussen meerdere landen of regio’s.²³ Begrip-pen als *entangled history* of *histoire croisée* verrijkten het debat over de mogelijkheden van een transnationale geschiedschrijving.²⁴

De opkomst van postkoloniale studies vanaf de jaren tachtig ging gepaard met aandacht voor wat voorloper Edward Said in zijn *Culture and Imperialism* (1993) ‘overlapping territories and intertwined histories’ noemde. Said maakte aannemelijk ‘that even though a hard and fast line separated colonisers from colonised in matters of rule and authority (a native could never aspire to the condition of the white man) the experiences of ruler and ruled were not so easily disentangled. On both sides of the imperial divide men and women shared experiences – though differently inflected experiences – through education, civic life, memory and war’.²⁵ Deze benadering van ‘intertwined’ of ‘entangled histories’, met een scherp oog voor ongelijke machtsverhoudingen, is ook opgepakt en verder uitgewerkt op het terrein van de ‘*new imperial history*’: door historici die aan de gebruikelijke benadering van een asymmetrische relatie tussen het dominante ‘centrum’ (het ‘moederland’) en de ondergeschikte ‘periferie’ (de kolonie) wilden ontkomen. Zij maken gebruik van meer beweeglijke concepten als ‘netwerk’, ‘web’ en ‘circuit’ om de uiteenlopende richtingen (‘multidirectional’) en verbindingen van culturele en politieke *transfer* inzichtelijk te maken.²⁶ Die circulatie van ideeën en activiteiten kan bestu-

21 Matthias Middell, ‘European history and cultural transfer’, *Diogenes* 48 (2000) 189, 23-30, aldaar 27.

22 Henk te Velde, ‘Political transfer. An introduction’, *European Review of History* 12: 2 (2005) 205-221, aldaar 208.

23 Hartmut Kaelble, ‘Die Debatte über vergleich und Transfer’. <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/id=574&type=artikel;engl: Between Comparison and Transfers – and what now?>, in: Heinz-Gerhard Haupt/Jürgen Kocka (Hrsg.), *Comparative and Transnational History. Central European Approaches and new Perspectives* (New York/Oxford 2009) 33-38. Zie ook: Kaelble, ‘Historischer Vergleich’, Version: 1.0, in: *Docupedia-Zeitgeschichte*, 14 augustus 2012.

24 Michael Werner und Benedicte Zimmermann, ‘Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der Histoire croisée und die Herausforderung des Transnationalen’, *Geschichte und Gesellschaft* 18 (2002) 606-636, aangehaald door Peter van Dam, ‘Vervlochten geschiedenis. Hoe historie croisée de natiestaat bedwingt’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* (2012): 125:1, 96-109.

25 Edward Said, ‘Always on Top’, *Londen Review of Books* 25, no 6 (20 March 2003) 1-9, aldaar 3.

26 Alan Lester, ‘Imperial Circuits and Networks: Geographies of the British Empire’, *History Compass*, 4:1 (Ja-

deerd worden aan de hand van de eerder genoemde ‘dragers van deze *transfer*’; of beter, want minder passief, transnationale actoren of *cross border agents*, waartoe ook culturele en politieke groeperingen of organisaties gerekend kunnen worden.²⁷ Transnationaliteit biedt een conceptueel raamwerk om te kunnen analyseren hoe globale netwerken functioneren als een invloedrijke kracht bij het vormen en hervormen van sociale, culturele en politieke formaties.

Ons doel is om een begin te maken met een analyse van netwerken, organisaties, kennisoverdracht en protesten die zich over de nationale grenzen heen bewegen. En meer specifiek om na te gaan hoe het protestants-christelijke geloof – voor individuele gelovigen, christelijke gemeenschappen én kerkelijke instanties – een uitgangspunt kon vormen om hetzij steun te bieden aan de politieke praktijk van apartheid danwel het verzet daartegen te onderbouwen. De mobiliserende kracht van het geloof en de vraag hoe religieuze repertoires verweven raakten met politieke praktijken, vormen de leidraad voor de bijdragen aan deze bundel. Het is daarbij van belang na te gaan hoe Nederlandse geloofspraktijken en religieuze overtuigingen verweven raakten met die in Zuid-Afrika.

Historische context

Het beginpunt hiervan ligt in 1652. Al vaker is verteld en beschreven hoe Jan van Riebeeck en zijn voornamelijk Duitse en Nederlandse bemanning in opdracht van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in dat jaar voet aan wal zette op Kaap de Goede Hoop. Daar dienden zij een ‘verversingsstation’ op te zetten. Dat ging vrijwel onmiddellijk gepaard met de oprichting van een gereformeerde kerk, die formeel deel uitmaakte van de classis Amsterdam van de Nederduitse Gereformeerde Kerk.²⁸ Deze nederzetting van blanke Europeanen breidde zich uit in samenwerking, maar vooral in confrontatie met lokale Afrikaanse bevolkingsgroepen – hetgeen ertoe bijdroeg dat de nieuwkomers zich beschouwden als de uitverkoren vertegenwoordigers van een blanke christelijke beschaving in Afrika. Hun positie en leefwijze, inclusief het houden van slaven die van elders naar de Kaap waren gebracht, kwam ter discussie te staan nadat de Britten de Kaapse kolonie in 1806 definitief overnamen van de Nederlandse autoriteiten. Dit leidde ertoe dat groepen gevestigde kolonisten, samen met hun personeel (inclusief slaven) het achterland introkken en na bloedige confrontaties met de lokale bevolking de Boerenrepublieken Transvaal (1852) en Oranje Vrijstaat (1854) stichtten. Daar werd het formele onderscheid tussen witte bazen en zwarte knechten met een beroep op Bijbelteksten onderbouwd.²⁹

Uit die ene kerk van de classis Amsterdam waren inmiddels drie kerken voortgeko-

nuary 2006) 124-141.

²⁷ Zie ook: Nina Glick Schiller, ‘A global perspective on Migration and Development’, *Social Analysis* 53 (Winter 2009) 3: 14-37.

²⁸ B.J. Odendaal, *Die Kerklike betrekkingen tussen Suid-Afrika en Nederland (1652-1952)* (Franeker: Wever 1957), aangehaald door Meijers, *Blanke Broeders*, 7.

²⁹ Meijers, *Blanke Broeders*, 8.

men, die in belijdenis en liturgie in de Nederlandse reformatische traditie stonden: de Nederduitse Gereformeerde Kerk (NGK), de Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika (NHKA) en de Gereformeerde Kerke in Suid-Afrika (GKSA), die, vanwege hun gemeenschappelijke belijdenis en geschiedenis, ook wel de 'susterkerke' werden genoemd. De NGK werd gesticht in de zeventiende eeuw; de NHKA was het resultaat van een serie negentiende-eeuwse afsplitsingen daarvan. De veel kleinere GKSA, de zogenoemde 'Dopperkerk', werd in 1859 gesticht door een predikant van de Afscheiding van 1834, de Nederlander Dirk Postma. Hij kon zich niet verenigen met het – volgens hem te liberale – beleid van de NHKA en stichtte een eigen kerkgenootschap.³⁰ De kerkelijke ontwikkelingen in Nederland echoden dus door in zuidelijk Afrika.

Aan het eind van de negentiende eeuw bonden de Boerenrepublieken de strijd aan met het machtige Britse imperium. In die tijd van herlevend nationalisme leidde dat ertoe dat men in Nederland de 'Boeren', zoals ze toen werden aangeduid, herontdekte als verre nazaten van Hollandse kolonisten uit de zeventiende eeuw. Zoals destijds de Geuzen tegen het Spaanse Rijk, voerden de Boeren, in de ogen van veel Nederlanders, een dappere strijd tegen de Britse grootmacht.³¹ De strijdlustige identificatie van Nederlanders met de Boeren ging gepaard met de idee van 'stamverwantschap', dat omschreven kan worden als de constructie van een gedeelde oorsprongsmythe: de taal, het gereformeerde geloof en niet in de laatste plaats het 'Germaanse' ras zouden op een gezamenlijke genealogische en culturele herkomst duiden die onvermengd en onverminderd actueel was gebleven.³²

De nationalistisch geïnspireerde identificatie van Nederlanders met hun 'verre neven' in Zuid-Afrika, leidde in 1881 tot de oprichting van de Nederlandsch Zuid-Afrikaanse Vereeniging (NZAV) en het vertrek van sympathisanten naar de Boerenrepublieken.³³ Aan Nederlandse immigratie werd een halt toegeroepen vanaf het moment dat de fricties tussen Britten en Boeren leidden tot de Zuid-Afrikaanse Oorlog, in Nederland beter bekend als de (Anglo-)Boerenoorlog (1899-1902).³⁴ Na het ondertekenen van de Vrede van Vereeniging in 1902 bedaarde de hartstochtelijk beleden 'Boerenliefde' onder de Nederlanders, al zou de idee van 'stamverwantschap' tussen Nederlanders en Afrikaners op basis van een

30 Gerrit Schutte, 'Een Afscheiden dominee naar Zuid-Afrika. Dirk Postma na anderhalve eeuw', *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* van 20 december 2009, 20-38.

31 Vgl. G.J. Schutte, *Nederland en de Afrikaners. Adhesie en aversie* (Franeker: uitgeverij T. Wever, 1986) 176. Schutte benadrukt daarbij het godsdienstige element in deze beeldvorming, waarbij de gereformeerden de Geuzen zagen als 'geloofshelden, die vertrouwend op God de strijd voor vrijheid en recht op zich genomen hadden'.

32 *Ibidem*, 85.

33 *Ibidem*. Schutte geeft aan dat de NZAV werd opgericht om de banden met 'onzer stamgenooten' in geheel Zuid-Afrika te versterken. De initiatiefnemers kwamen zowel van protestants-christelijke als liberale huize. Martin Bossenbroek, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam: Bert Bakker, 1996), Maarten Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het modern imperialisme: koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1985), Vincent Kuitenbrouwer, *A War of Words. Dutch Pro-Boer Propaganda and the South African War (1899-1902)* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012), Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef. Liberalisme en Nationalisme in Nederland, 1870-191* (Den Haag: Sdu, 1992).

34 Martin Bossenbroek, *De boerenoorlog* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2012).